בצל החכמה

עקרונות פילוסופיים, ומשמעות מטא-הלכתיות של סוגיות שונות בהלכה

גבריאל חזות • מיכאל אברהם

כפר חסידים
אדר תש"ע 2010

© כל הזכויות שמורות למיכאל אברהם וגבריאל חזות
ולעמותת "מידה טובה לחקר ההגיון היהודי".
ת.ד. 5217 כ. חסידים, מיקוד: 20400
midatova@netvision.net.il

ניתן להזמין את הספר בטל': 02-6537612

סדר ועימוד: סטודיו תם
עיצוב הספר והכריכה: שפרה ברנדייס
התקנת מפתחות: נחמן אברהם
הודפס בספריית בית-אל

הקדמה

עמותת 'מידה טובה' קיימת כבר מזה כחמש שנים. בשנתיים הראשונות, תשס"ה-תשס"ו עסקנו במידות שהתורה נדרשת בהן, ופריין יצא לאור בשני צמדי ספרים בהוצאתנו. בשנים תשס"ז-תשס"ח עזבנו את מידות הדרש, ועברנו לעיון בצורת החשיבה ההלכתית ובעקרונות המטא-הלכתיים מזוויות שונות. בשנה הראשונה עסקנו בעקרונות החשיבה המטא-הלכתית, והמאמרים משנה זו מופיעים בשלושת הכרכים שיוצאים לאור כעת. בשנה השנייה עסקנו בשורשים של הרמב"ם, והתוצאות יפורסמו בעז"ה בספרנו הבא, שנמצא כעת בהכנה לדפוס. נעיר כי שני התחומים הללו, כמו גם תחום מידות הדרש, הם כמעט שדה בור מבחינת המחקר התורני, הן באקדמיה והן בעולם המסורתי (בישיבות). גם כאן מטרתנו היתה בעיקר לשרטט כמה קווים ראשוניים, וכמובן לא למצות את התחומים הרחבים הללו, בדומה למה שעשינו בשנתיים הראשונות ביחס למידות הדרש.

החל מהשנה הנוכחית (תשס"ט), החמישית לקיומה של 'מידה טובה', אנחנו עוסקים במחקר מקיף ושיטתי יותר על המידות, שמנסה לאסוף ולסדר באופן שיטתי את המסקנות מן המאמרים של השנתיים הראשונות, ולבנות תמונה שיטתית מלאה של כל אחת מהמידות (ולמעשה של כמה קבוצות מידות). לשם כך השתתפנו בבניית קבוצת מחקר שבה משתפים פעולה מתמטיקאים ולוגיקנים מן השורה הראשונה, וביחד עמם בחנו את המידות ההגיוניות, קל וחומר ושני בנייני האב, והגענו למודל לוגי-מתמטי מקיף שממצה את מכלול התופעות שנוגעות למידות הדרש הללו.

כעת הסתיים החלק הראשון של המחקר, והגענו למודל לוגי-פורמלי מאוחד עבור שלושת המידות ההגיוניות. אנחנו מאמינים שבמידה רבה הבנו את אופן פעולתן של המידות הללו, וכאמור אף איחדנו אותן למבנה לוגי כולל אחד. אנו מצאנו כי המידות הללו יכולות לשמש כאבני בניין לפורמליזציה לוגית של החשיבה הלא-דדוקטיבית בכל תחומי החשיבה האנושית, בהתאם לחזונו של הרב הנזיר (ראו על כך בשני מאמרינו הראשונים, לפרשיות בראשית ונח, תשס"ה). תוצאות המחקר ייצאו לאור בעז"ה בשני מאמרים וספר שנמצאים כעת בדפוס.

לקראת סוף שנת תשס"ט עברה הקבוצה לעסוק בחקר שלושת מידות ה'כלל ופרט', בניסיון להגיע לתמונה מלאה ושיטתית של דרכי הדרש הללו. גם כאן די ברור שמדובר במבנה כולל, אם כי פחות אוניברסלי. ייתן ה' ויעלה בידינו לשרטט תמונה מקיפה של מידות הדרש ההלכתי, ובכך תתממש אחת ממטרותינו הראשוניות.

בפתח שלושת הכרכים הנוכחיים, שהם פירותיה של שנת תשס"ז, אנחנו מודים לה' על שזכינו להוציא לאור את פרי עמלנו. כאמור, בשנה ההיא עסקנו בשאלות מטא-הלכתיות, כלומר בדרכי החשיבה ההלכתיות. ייחודם של המאמרים כאן הוא בכך שמוקד העיון אינו הסוגיא ההלכתית עצמה אלא העקרונות שבבסיסה. מאמר תורני-למדני עוסק בדרך כלל בנושא הלכתי כלשהו, והעקרונות המטא-הלכתיים משמשים אותו רק ככלי עזר להבהרת הנושא ההלכתי הנדון בו. לעומת זאת, במאמרים שבכאן הנושא הוא העקרונות הלמדניים עצמם, ובמובן זה מדובר כאן בעיון מטא-הלכתי ולא בעיון הלכתי (על אף שהתחומים לא תמיד ניתנים להבחנה חדה זה מזה).

תחושתנו היא שיש חוסר גדול בסוג עיון כזה. מאמרים למדניים שנעשים בכלים מסורתיים, בדרך כלל עוסקים בשאלות הלכתיות ועיוניות, ומשתמשים בעקרונות למדניים ומטא-הלכתיים, לפעמים באופן לא מודע ולפעמים במודע. אך הנושא שלהם אינו העיקרון המטא-הלכתי אלא ההלכה הנדונה. דרך משל, קשה למצוא מאמר תורני שעוסק בשאלה מה משמעות החילוק הרווח בלימוד הבריסקאי בין 'חפצא' ל'גברא'. רבים משתמשים בצמד המונחים הזה (במשמעויות שונות), ככלי לניתוח הלכות שונות, אך מעטים מאד טורחים לברר את עצם משמעותם (לכן גם לא תמיד שמים לב לכך שיש להם כמה משמעויות שונות, ובודאי לא לקשר בינם לבין חילוקים אחרים – כמו מצוות פעולה ותוצאה, טעם וגדר וכדו').

חיבורים אקדמיים ספורים עוסקים בבירור המושגים הללו עצמם, אך גם שם ישנו חסר גדול, הן במתודה והן בהיקף. חיבור אקדמי גם הוא עוסק בדרך כלל בסוגיא הלכתית או בנושא הלכתי, ולא בעיקרון מטא-הלכתי. גם אם ישנו חיבור שעוסק בעיקרון הלמדני עצמו, מדובר בדרך כלל בעיקרון שהומשג כבר בספרות התלמודית, או לכל היותר בראשונים, אך לא בלמדנות ההלכתית המאוחרת יותר. חיבורים מעטים מאד עוסקים בלמדנות המאוחרת עצמה כנושא העיקרי לעיונם.

מאמרינו כאן נוגעים בעקרונות כאלו, ואנו עושים זאת בכלים למדניים-מסורתיים קלאסיים. הסיבה לכך היא שאנחנו מנסים לברר את העקרונות בהם אנו דנים 'מבפנים' ולא 'מבחוץ'. ובכל זאת, צורת העיון וזווית המבט חורגת מהמקובל בספרות התורנית הרגילה. פעמים רבות אנחנו שואלים את עצמנו לגבי השורשים הפילוסופיים של החילוק בו אנו דנים, ומוצאים לו אנלוגיות בתחומים חוץ-הלכתיים. בזה אנו חורגים כמובן מגבולות העיון ההלכתי המצוי.

במונחים המקובלים כיום, המאמרים הללו אינם 'מחקר תלמודי' וגם לא 'משפט עברי', ומסיבה זו נמנענו משימוש במונח הזה בכותרת הספרים. ענייננו הוא לשפוך אור נוסף על ההלכה, ועל העיון בה כפי שהוא נעשה בפועל.

מטבע הדברים, במהלך הדברים עולות תובנות הלכתיות ומטא-הלכתיות רבות ומגוונות. דומה כי זוהי תוצאה ישירה של העובדה שהשאלות אותן אנחנו שואלים הן שונות מעט מאלו שנשאלות בדרך כלל, וגם מייחודה של צורת הטיפול בשאלות הללו. אלו הן אינדיקציות למשמעות החשובה שיש לשאלות המטא-הלכתיות, לא רק במישור העיוני-אקדמי, אלא גם במישור ההלכתי עצמו. יש במאמרינו כמה וכמה השלכות הלכתיות, לפעמים מפתיעות ואף נועזות. חלק מהדברים עוררו תגובות של הקוראים, מהן מסכימות ומהן חולקות, ואנו שמחים על אלו כמו גם על אלו. אנו מקווים שהדברים יתרמו משהו להתעוררות העיון המטא-הלכתי בבתי המדרש השונים, לגווניהם.

המאמרים נכתבו ונשלחו לקוראינו לפי סדר פרשיות השבוע, אף שאין בהכרח קשר בינם לבין הפרשה. הפרשה היא רק קטליזטור לעיסוק בנושא הנדון, אך בהחלט אין כאן מאמרים על פרשיות השבוע במובן המקובל. כמו כן, אין קשר הכרחי בין המאמרים לבין עצמם, וכל אחד מהם עומד לעצמו. ובכל זאת, יש מהם שמזכירים מאמרים אחרים, ואף מוסיפים עליהם, והקריאה של כולם יכולה בהחלט להעשיר את התמונה המתקבלת.

בגלל אורכם של המאמרים החלטנו לחלק אותם הפעם לשלושה ספרים, שמסודרים לפי תת-נושאים: הראשון עוסק במצוות וסוגיהן. השני עוסק באופני קיום מצוות ומעבר עבירות.

והשלישי עוסק בעקרונות מטא-הלכתיים כלליים ובמשמעותם הפילוסופית. כאמור, אין קשר מהותי בין המאמרים השונים, כמו גם בין הספרים השונים, אך מאמרים שמזכירים זה את זה יימצאו בדרך כלל באותו כרך. השתדלנו להקפיד על כך שכל מאמר, ובודאי כל ספר, יעמוד לעצמו ויוכל להיקרא עצמאית.

בשני הספרים האחרים של מאמרי השנה הזו, עסקנו בעקרונות כלליים שעומדים בבסיס החשיבה ההלכתית. הראשון עסק במיון וסיווג של מצוות שונות, והשני עסק באופני פעולתו של האדם ביחס למצוות (קיום מצוות ומעבר עבירות). אלו היו שאלות שנגעו להלכה, וליסודותיה. לעומת זאת, בספר הנוכחי אנו מעיינים בשאלות פילוסופיות, וההלכה היא רק התווך שאנו משתמשים בו לשם כך. אנו בוחנים כאן את משמעותן המטא-הלכתית של הלכות מסויימות, ואת העקרונות הפילוסופיים שמגולמים בהלכה בכלל ובהלכות מסויימות בפרט. אנו עוסקים בשאלות כמו פרדוכסים בהלכה (דרך החלוקה בין החוקים הנוגעים למצוות עשה וללאוין). אנו גם בודקים את מעמדם ההלכתי של חלומות, ודרך זה מגדירים מישור סובייקטיבי שמוכר על ידי ההלכה. אנו עוסקים בדין רודף, ובמצב של רדיפה הדדית, ודרך זה בשאלת האשמה וההגינות כקריטריונים להכרעה הלכתית. אנו בוחנים את סוגיית ההצבעה שמטרידה פילוסופים אנליטיים לא מעטים, דרך עיון בסוגיית שמות ה'. אנו מעיינים בכמה משמעויות שונות של המושג 'רוב', ומנסים להאיר את הדומה והשונה בינן לבין תפיסת הרוב הדמוקרטי. במאמר אחר אנחנו שבים עוד פעם לשאלת היחס בין יחיד וציבור, או הפרט והכלל, ומראים שהיכללות בציבור יכולה להוות תחליף למעשה קניין. זוהי דוגמא, אחת מיני כמה, לאונטולוגיה שמחליפה, או מייתרת, נורמה. אנו עוסקים בהפיכותם של היתרים ואיסורים שהשתנה מעמדם (חזרה לאיסורא קמייתא). במאמר אחר אנחנו מגדירים שני סוגים של סברות (משפטיות ועובדתיות). כמו כן, אנו עוסקים בספר בתפיסת הענישה של התורה וההלכה, ומשווים זאת לתפיסות משפטיות אחרות. אנו בודקים את משמעותה ההלכתית של ההשגחה. כמו כן, ישנו מאמר שמעיין בגורלות למיניהם, ומבחין בין כמה סוגים של גורלות. מכאן אנחנו מסיקים מסקנות הלכתיות מחודשות. במאמר נוסף אנו בוחנים את תפיסת הזמן בהלכה, לעומת תפיסות פילוסופיות. אנו נזקקים בספר לשאלת האונטולוגיה של אידיאות הלכתיות (שאלת ה'חלות'), ומתוך כך לפתרון של חריגות לכאורה מחוק הסתירה. כמו כן, אנו בוחנים את היחס בין חובות ושעבודים בהלכה. מאמר אחר בודק את המושג הנפוץ 'גזירת הכתוב', ושופך עליו אור חדש. מהות הקשר הזוגי בהלכה, היא נושא של מאמר אחר, ומתוך כך אנו מציגים הבחנה אודות מצוות הגדרתיות לעומת מצוות חיוביות וקיומיות, ודנים ביחס בין פורמליזם למהות. אנו מסיימים במהות קול השופר, ומתוך כך בשאלת ההרכבות השכוניות והמזגיות כפי שהגדיר אותן הרוגצ'ובר, כאשר הן מיושמות למושגים הלכתיים.

כתמיד, נשמח לשמוע הערות והארות מקוראינו הנאמנים, שהחכימו אותנו רבות גם בעבר.

תוכן עניינים

על פתרונם של פרדוכסים הלכתיים (פרשת ויצא) **11**
המאמר מציג מודלים לוגיים ואריתמטיים לבחינת פרדוכסים הלכתיים. בתוך הדברים אנו בוחנים את היחס בין לאו למצוות עשה, ועומדים על קיומן של הנחות סמויות בבסיס השיקולים ההלכתיים.

הלכה סובייקטיבית ואובייקטיבית: מעמדם ההלכתי של חלומות
(פרשת מקץ) 25
מתוך עיון במעמדם ההלכתי של החלומות אנו מבחינים בין שני חלקים בהלכה: הסובייקטיבי והאובייקטיבי. יש להבחנה זו השלכות שונות לגבי איסורים ולגבי ממונות. הלכות שונות שמתפרשות כתוצאה של חוסר אמינות של החלומות מקבלות כך פשר אחר לגמרי.

דין רודף ורדיפה הדדית (פרשת שמות) **41**
המאמר עוסק במצב של רדיפה הדדית כאינדיקטור לבחון את שאלת דין רודף בכלל. מתוך כך אנו יוצאים לדון באשמה והגינות כקריטריונים להכרעה בין שתי אפשרויות שקולות מבחינה משפטית.

סוגיית ההצבעה: שמות וכינויים (פרשת וארא) **63**
המאמר עוסק בסוגיית ההצבעה בפילוסופיה אנליטית, וקושר אותה לשאלת השמות והכינויים של הקב"ה, ובכלל. מתוך כך ניתן להבין את ייחודו של השם המיוחד (שם העצם) לעומת שאר השמות. אנו עומדים על היחס בין סוגי ההצבעה במישור הלוגי-פילוסופי-דקדוקי, במישור הקבלי, במישור האונטולוגי ובמישור ההלכתי.

רוב יוצר ורוב חושף (פרשת משפטים) **87**
המאמר עוסק בכמה דינים שקשורים למושג רוב בהלכה, ובקשרים ביניהם. אנו מעלים תובנה אקטואלית מעניינת לגבי הליכה אחר הרוב בשאלות ציבוריות, שמשקפת עיקרון שונה בתכלית מעקרון הרוב הרגיל. ההבחנה הזו תלויה ברוב חושף מול רוב יוצר, וזו מוסברת לאור הבחנה בין מספרים סודרים ומונים במתמטיקה, כמו גם ההבחנה בין איכות לכמות.

על היכללות בציבור כתחליף לקניין (פרשת כי-תשא) **115**
המאמר עוסק במצוות מחצית השקל, ומראה שעניינה הוא היכללות הפרט בציבור. המכניזם הזה מהווה תחליף לפעולות הקנאה שנעשות בין אנשים פרטיים. הבחנה זו פותרת כמה וכמה קשיים הלכתיים, ועולות ממנו כמה השלכות הלכתיות מחודשות.

חזרה לאיסורא קמייתא (פרשיות ויקהל-פקודי) **137**
המאמר עוסק בצורות שונות של לימוד איסור מפסוק. בתוך דברינו אנו נוגעים בשאלת חזרה לאיסורא קמייתא, כלומר כשיש פעולה אסורה שהותרה בנסיבות מסויימות, אזי כשמתעורר איסור צדדי חוזר וניעור האיסור המקורי. כך קיומו של לאו הבא מכלל עשה יכול לעורר לאו 'רדום', ולהביא לחיוב מלקות.

סברות משפטיות וסברות עובדתיות (פרשיות תזריע-מצורע) **157**
המאמר עוסק בסברות של 'פעולה מינימלית', ודן האם חזקה דמעיקרא היא אחת מהן. אנו עומדים על היחס בין סברא משפטית ועובדתית, ועל היחס בין כללי הנהגה ובירור.

על יחיד וציבור (פרשת בהעלותך) **183**
המאמר עוסק ביחס בין יחיד לציבור, ובקשר בין היחס הזה לבין עונשי הכרת על פסח ופסח שני, ועל היחס בין שני אלו לבין עצמם.

תורת הענישה ההלכתית: על מלקות וכרת (פרשת שלח) **205**
המאמר עוסק במהותו של עונש הכרת, וביחס בינו לבין מלקות. מתוך כך אנו יוצאים לעסוק בפולמוס הסמיכה שהתחולל הארץ ישראל במאה ה-16. הדברים מוליכים אותנו לדיון בתורת הענישה ההלכתית, וביחס בין עונש לכפרה.

תפיסת הזמן ההלכתית (פרשת בלק) **227**
המאמר בוחן את תפיסת הזמן בהלכה. אנו בודקים את קיומם של רגעי זמן, ובוחנים את התפיסות המודרניות של הזמן דרך פרדוכסים שנוגעים לזמן ולתהליכים (כמו פרדוכס החץ במעופו של זנון). אנו עוסקים במשמעות השאלה האם 'אפשר לצמצם', ועומדים מעט על הגבול בין תורה לחכמה.

על גורל והשגחה: הגרלות חושפות ויוצרות (פרשת פנחס) **247**
המאמר עוסק בגורל ומשמעויותיו, הן בהלכה והן במחשבה, ובעיקר בקשר ביניהם. אנו מבחינים בין הגרלה חושפת ויוצרת, ומסבירים באמצעותה כמה וכמה תופעות הלכתיות תמוהות. מתוך כך אנו יוצאים לדון בשאלת ההשגחה בעולם, ובגורל שהטיל ר' אריה לוין לזיהוי חללי שיירת הל"ה.

על תנאי ועל 'חלות' (פרשיות מטות-מסעי) **269**
המאמר עוסק במשמעותו של המושג 'חלות' בהלכה. אנו עומדים על כך שמדובר ביישות ולא בתואר, ועל כמה השלכות של התובנה הזו. פרדוכסים שנראים כהפרה בוטה של חוק הסתירה נפתרים מאליהם. בתוך הדברים אנו עומדים על מכניזמים של תנאי, וכיצד דיבור עוקר או לא עוקר מעשה.

סוגי חובות ושעבודים: בין מתנה להלוואה (פרשת ראה) **291**
המאמר עוסק בהלוואות ושעבודים. אנו עומדים על ההלוואה כיצור חריג שעומד בין מתנה לבין עסקה משפטית דו-צדדית רגילה. אנו עוסקים ביחס בין ההתחייבויות של שני הצדדים בעסקאות משפטיות, ובפרט בקניין כסף ובהלוואה, ודנים בתפקודו של בי"ד ביחס לאכיפת המחוייבויות הללו.

מהי 'גזירת הכתוב'? בעניין עדים זוממים (פרשת שופטים) **317**
המאמר עוסק בשאלה מהי 'גזירת הכתוב'. האם אכן מדובר בהלכה ללא טעם, או שטעמה אינו ידוע לנו, ואולי הטעם כן ידוע ובכל זאת מדובר בגזירת הכתוב. אנו מדגימים זאת על ההלכה של הזמת עדים. אנו מגדירים כמה סוגי גזירות הכתוב (בהן יש תפקיד שונה לכתוב), ומביאים לכך השלכות שונות.

מודל שתי קומות לקשר הזוגי בהלכה (פרשת כי-תצא) **347**
המאמר עוסק בשאלת האישות, ומציע הבחנה בין מצוות הגדרתיות ומצוות קיומיות וחיוביות. מוצע כאן מודל דו-קומתי של הקשר הזוגי, שבא לידי ביטוי ביצירת קשר הנישואין ובפירוקו בגירושין. אנו עומדים שוב על רכיב פורמליסטי ומהותי בהלכות אלו (ראה מאמר 3 לעיל).

'לשמוע קול שופר': על הרכבות מזגיות ושכוניות (פרשת האזינו)
373
המאמר עוסק בהרכבה הייחודית בין דרשה וגזירה דרבנן, ובהרכבות מזגיות ושכוניות (המינוח הוא של הרוגצ'ובר), או כימיות ופיסיקליות, של מושגים הלכתיים. כמו כן, אנו עומדים על ההפשטות השונות שעושה קול השופר, ועל משמעותן.

נספחים

נספח א: מקורות - מקרא, חז"ל ספרי פרשנות וכללים **402**
נספח ב: ביבליוגרפיה כללית **411**
נספח ג: מושגים ומילות מפתח **413**